

КОНЦЕПТИ „МІСЯЦЬ”, „ЗОРЯ” В УКРАЇНСЬКОМУ ПОЕТИЧНОМУ ДИСКУРСІ : АПОЗИТИВНІ НОМІНАЦІЇ

Ірина Данилюк. Концепти „місяць”, „зоря” в українському поетичному дискурсі: апозитивні номінації

У статті на багатому і цікавому матеріалі встановлені й описані апозитивні номінації концептів „місяць” та „зоря” у класичному й модерному українському поетичному дискурсі. Автор розкриває семантико-прагматичні особливості.

Ключові слова: *концепт, апозитивні номінації, апозитивне словосполучення, прикладка.*

Ірина Данилюк. Концепты „луна”, „заря” в украинском поэтическом дискурсе : аппозитивные номинации

В статье на обширном и интересном материале установлены и описаны аппозитивные номинации концептов „луна” и „заря” в классическом и современном поэтическом дискурсе. Автор раскрывает семантико-прагматические особенности.

Ключевые слова: *концепт, аппозитивные номинации, аппозитивные словосочетания, приложение.*

Iryna Danilyuk. The concepts „moon” and „star” in the Ukrainian poetic discourse: appositive nominations

The article deals with the establishment and description of the appositive nominations of the concept „wind” in the classic and modern Ukrainian poetic discourse. The author analyzes its semantic and pragmatic features. The article is based on the variety and curious material.

Key words: *concept, appositive nominations, appositive word combinations, apposition.*

У сучасній мовознавчій науці активізувалися дослідження в галузі когнітивної лінгвістики (див. праці Н. Арутюнової, А. Вежбицької, Р. Фрумкіної, В. Телії, С. Воркачова, Т. Радзівської, В. Карасика, В. Кононенка, В. Маслової, В. Манакіна, О. Селіванової та ін.) й лінгвокультурології (Д. Лихачов, Ю. Степанов, А. Вежбицька, М. Алефренко, В. Кононенко, В. Карасик та ін.). Увага вчених звернена передовсім до концепту як одного з центральних понять когнітивістики.

Концепт як умовна ментальна одиниця належить колективній чи індивідуальній свідомості, детермінується культурою і опредмечується в мові. Як одиниця колективного знання / свідомості, що відсилає до вищих духовних цінностей, концепт, наголошує С. Воркачов, „має мовне вираження й позначений етнокультурною специфікою” [1, с. 68].

Безперечно, апозитивні номінації концепту складають порівняно невелику групу у величезній кількості мовних позначень концепту на всіх рівнях мовної структури. Однак саме у поетичному мовленні апозитивні словосполучення є випробуванням засобом моделювання та своєрідного бачення дійсності, що дозволяє в цілісній одиниці – складному слові (саме ним є здебільшого апозитивне словосполучення), відбити ті чи інші риси уявного образу. Адже, за О. Потебнею, „мова не є тільки матеріал поезії.., але сама поезія, а між тим поезія в ній неможлива, якщо забуде наочне значення слова” [9, с. 144–145]. Апозитивні номінації якраз і апелюють до наочного значення концепту, оскільки обидві лексеми в апозитивному словосполученні позначають один об’єкт реальної дійсності [3, с. 171; 5, с. 61; 8, с. 13], по-різному називаючи його.

Предметом дослідження ми обрали концепти *місяць* та *зоря* (*зірка*), керуючись тим, що ці космогонічні об’єкти дуже поширені в українському фольклорі і здатні до символізації та оцінності.

Передовсім це зауваження стосується концепту *місяць*. Дослідники відзначають, що *місяць* зберігає у народній свідомості залишки давніх, нерідко ще язичницьких, уявлень про нього як про „Божу силу”, яка визначає життя і смерть людини [6, с. 84; 2, с. 368–369; 4, с. 25–26].

Концепт *місяць* в українській поезії має помітну кількість апозитивних номінацій (у класичній – 13, в модерній – 27), що пояснюється, очевидно, специфічною особливістю українського менталітету, на яку першим указав С. Таран: „Лірична краса вечора, поетичні сутінки – це сутність української душі” [13, с. 63]. Українцям як „вечоровій нації” [там же] властиві поетизація й символізація саме вечорових астральних об’єктів – місяця, зірок; це знаходить відображення в народних піснях, прислів’ях, приказках, фразеології, що засвідчують відомі українські мовознавці [див. 6, с. 84–85; 10, с. 11–12].

Звернення до *місяця*, традиційне для фольклору, органічно переходить в українську поезію, для якої народнопоетична творчість і до сьогодні (за деякими винятками) залишається потужним арсеналом образних засобів. Це твердження стосується класичної поезії: із залучених 13 контекстів з прикладковими назвами *місяця* 12 якраз і є граматичними апелятивами: *Місяцю-князю, Срібний королю, Мила розмова, Друже, з тобою!* (Ю. Федькович); *Місяцю-князю! Нічкою темною Тихо плывеш ти стежков таємною...* (І. Франко). Апозитивний іменник *князь*, без сумніву, фольклорного походження, зокрема з весільних пісень, де має

значення 'наречений, молодий' [11, II: 258; 12, IV: 199]. Така персоніфікована семантика спостерігається в 10-ти контекстах, тільки в одному знаходимо звертання місяцю-вівчарю (Ю. Федькович), яке треба розглядати як елемент образної парадигми: місяць – вівчар, зорі – вівці. Лише в того ж поета знаходимо апозитивні номінанти концепту місяць з семантикою 'II чверть Місяця': місяченько-перекрый (в апелятиві) та місяць-підповень (у порівняльній конструкції): *А жовняр ноги підіймає, / До місяченька промовляє: / „Ти, місяченьку-перекрою, / Не дай ти, Боже, долю мою!”* (Ю. Федькович); Місяця-підповня / *Пишині половини – / Груді, білі груди. / Милої дівчини* (С. Руданський).

На відміну від класичної, у модерній поезії майже не вдаються до прикладки *князь* у вказаному значенні, можливо, тому, що воно сприймається як застаріле. Натомість таку ж семантику мають апозитивні номінації *молодик* [11, II, с. 441; 12, IV, с.786] і *молодан*. У першій лексеми обидва словники визначають цей ЛСВ як узуальний метафоричний – назву I чверті Місяця. Це демонструють такі уривки: <...> *Що одна правиця – сонце. / Друга – місяць-молодик* (М. Рильський); <...> *І місяць-молодик просив читать спочатку* (А. Малишко). У другій лексеми така семантика оказіональна мовленнєва: в обох словниках відсутня фіксація цього значення, вказується лише таке: 1. *розм.* Молода неодружена людина, парубок; 2. Молодожон [11, II, с. 441; 12, IV, с. 785]. Отже, спостерігаємо апозитивну персоніфікацію, яка сприймається як оригінальна: <...> *І видно: з-за туману тьмяно Зіходить місяць-молодан* (М. Вінграновський); *І темно-пурпурово сходить / З-за серця місяць-молодан* (М. Вінграновський). *І над тобою, бідна Мотре, Сміється місяць-молодан* (Д. Кремінь).

Показово, що в апелятивній функції апозитивна номінація концепту вживається лише в двох із 27-ми контекстів (в О. Олесь *Ой місяцю-князю* та Б.-І. Антонича): в модерній поезії ХХ ст. *місяць* виступає очевидцем ситуації, але до нього майже не апелюють як до небесної сили.

У поетів різних течій і напрямків спостерігаємо різні апозитивні позначення I фази Місяця: місяць-серп (І. Драч, Г. Чупринка), місяць-ясик (А. Малишко); рідше третьої: місяць-сапка (І. Драч), місяць-обкрай (І. Калинець). Звернемось до поетичних контекстів: <...> *Коли навколо голок тисячі / Під світлом місяця-серпа* (І. Драч); *Морок сонний, морок чорний / Ріже сяйвом місяць-серп* (Г. Чупринка); *Ну, що вже коні з волами рогатими / День весь простоять до місяця-ясика* (А. Малишко); *Я бачу матір, як з кімнати / Вона виходить на балкон / І нумо жати чи сапати... / Йде місяць-сапка в її сон* (І. Драч); *Де вона вечорить – / Сходять ясні зорі / З місяцем-обкраєм / Там, де вечеряє* (І. Калинець).

Концепт *місяць* може зазнавати оказіональної персоніфікації завдяки апозитивним номінантам *друг* (І. Жиленко), *гостонько* (П. Филипович), *Кармель*, тобто Кармелюк (І. Драч), *сновида* (В. Лучук). Ці персоніфікації яскраві та оригінальні, що засвідчують промовисті ілюстрації: *Дозвольте Вас познайомити. / Оце – мій друг Місяць* (І. Жиленко); *Знов увечері / Місяць-гостонько / Не зійшов – / Поле чистеє / Не поорано / Вже давно* (П. Філіпович); <...> *І на хмарі пливе на жнива / Кармель-місяць з тавром на лобі* (І. Драч); *Сновида-місяць сновига на зрубі, / Й до вікон зорі прилипають он* (В. Лучук); *По праву / Дідуньо Місяць / Слуха вухом золотим* (О. Герман).

Частіше, проте, використовуються в новітній поезії різні апозитивні епітети, нерідко новотвори, на позначення кольору нічного світила: місяць-білозір (М. Бажан), місяць-білоріг (М. Зеров), місяць-срібноріг (М. Рильський), місяць-молочар (Д. Луценко), місяць-медовець (І. Калинець); рідше – загального враження: місяць-красень (Л. Талалай).

Ці епітети уяскраблюють поетичний образ концепту *місяць*: *Мов карб старий – цей місяць-білозір* <...> (М. Бажан); *А ввечері – я знаю – знов буде ясне небо, / Зелено-жовтий захід і місяць-білоріг* (М. Зеров); *Провесна-весна. Місяць-срібноріг. Впала тишина / На змарнілий сніг* (М. Рильський); *Спогорда плив у білому нейлоні / В небесних далях місяць-молочар* (Д. Луценко); *Хай гіро-зілля їм / у неперерванець / і місяць-медовець* (І. Калинець); *І місяця-красеня роздуми мучили – / як його вислизнути / пальцем з обручки* (Л. Талалай).

Особливої уваги заслуговують оказіональні метафоричні номінації концепту *місяць*: лебідь-місяць (О. Олесь), місяць-дармовис (Л. Костенко), дракон-місяць (Б.-І. Антонич). Вони засвідчують нестандартні поетичні візії. В О. Олесь – це складова поетичної картини: земля-небо: *Вам сняться все сніги глибокі / І самоцвіти на снігах. / На небі зорі синьоокі, / І лебідь-місяць на хмарках*. У Ліни Костенко в „Баладі моїх ночей” місяць-дармовис – гультай, що сприяє зникненню дон-кіхотівського вітряка: *А той вітряк давно вхопили вхопину. / Пірнає в хмару місяць-дармовис. / І ніч глуха, і поле перекопане, / І в порожнечу поціляє спис*. У цьому контексті обігрується пряме і переносне значення лексеми *дармовис*: 1. Предмет, який чіпляють, підвішують до чого-небудь для прикраси і таке ін.; підвісок, підвіска. 2. *перен.* Бездіяльна людина, гультай [12, II, с. 212].

У сприйнятті Б.-І. Антонича Дракон-місяць – явне зло, на противагу добру – Сонцю.

Спостерігаємо й традиційну апозитивну метафоричну формулу: козацьке сонце-місяць (Ю. Дараган): *Зійшло козацьке сонце-місяць, / Степ цвіркунами задзвенів.*

Варто відзначити й таке: у переважній більшості контекстів апозитивні номінації мають позитивну емотивно-оцінну конотацію. Лише в Б.-І.Антонича вона виразно негативна: Драконе-місяцю, загинь! *Ось білий Бог ізходить – сонце („Схід сонця”).*

Зоря (зірка), як зазначає В. Кононенко [6, с. 86] – небесне тіло, якому теж надавалися магичні властивості. Однак, порівняно з місяцем цей концепт зовсім не зазнає апозитивного позначення у класичній поезії, у модерній же, навпаки, концепт *зоря (зірка)* має 26 апозитивних номінацій.

Спостереження показують, що переважають метафоричні позначення. Серед епітетних зафіксовано лише п'ять: *зорі-блиски* (Г. Чупринка), *зелен-зорі* (П. Воронько), *зоря-вечорниця* (М. Вінграновський), *зорі-чари* (Г. Чупринка, С. Черкасенко). Ці епітети створюють хвилюючі образи: а) весни: <...> *Весна знамено нам розгорне голубе / І нагородить зелен-зорями тебе* (П. Воронько); б) південної ночі: *Сплять акації, чинари, / Сонно диха кедрів ряд. / В небі, в водах зорі-чари, / Мов фесрії, горять* (Г. Чупринка).

Метафоричні номінації зазвичай оригінальні, вони засвідчують стабільний інтерес поетів до такого привабливого об'єкта вечорового, нічного неба, як зоря (зірка). Лише у Б. Лепкого зустрічаємо порівняння *зорі-вівці*, яке слід розглядати як елемент образної парадигми: місяць – пастух, зорі, відповідно, вівці: *Пасіться зорі-вівці, нім стане ясний день, / А вітер на сопілці / Заграє вам пісень* (Б. Лепкий).

Характерною ж для модерної поезії є передовсім персоніфікація: *зоря-подруга, зоря-красуня, зоря-провідниця*: *О, прийди, заграй на струнах / Зорям-подругам моїм* (О.Олесь); *Тополина гнучка <...> / Трепет рук своїх зводить угору до подруги-зірки <...>* (П. Воронько); <...> *Горіла огнями світлиця / В той час, як на сході на раннім / Світанні вставала зоря-провідниця* (Г. Чупринка).

В апозитивних номінаціях метафоричного характеру актуалізуються різні семи *зорі (зірки)*, передусім блиск: *зоря-іскра*: *І світили іскри-зорі людям на землі* (О. Олесь); *Милій, милій, вся я млію / Ніби іскра-зірка, тлію / Перед сонцем вдалині* (Г. Чупринка); *Семенко скаржився на ніч і зорі-іскорки* (М. Семенко).

За двома семами – блиском і великою кількістю порівнюються зорі з галиччю в Б.-І. Антонича: *Мов два дракони, сонце й місяць, зорі-галич, / І білі села, й білий жар, і білість куряв* (Б.-І. Антонич). На підтвердження цього маємо таку словникову фіксацію у СУМі: галич – і, ж. збірн. до галка [12, II, с. 20], галка, ч. ж. 1. Птах родини воронових з чорним блискучим пір'ям на спині [12, II, с. 20]. Не можна не звернути уваги на нестандартність поетового світобачення, яка знайшла відображення і в цій апозитивній метафорі.

Досить часто зазнає апозитивної номінації сема форми: *зорі-крапки, зірки-краплиночки, зорі-кулі*. Звернемось до поетичних контекстів: *на просторі крапки-зорі, / Наче іскри, миготять; / Темну далеч метеори, / Мов ракети, золотять* (Г. Чупринка); <...> *Будьте ви прокляті, зорі-краплиночки, / Сестри надій золотих* (Г. Чупринка). Особливу увагу звертає на себе апозитивна номінація концепту *зоря* у Б.-І. Антонича, вона складна за семантичною природою, оскільки породжена генитивною метафорою *рушниця ночі*. Проілюструємо: <...> *в рушницю ночі вклав хтось зорі-кулі* <...> (Б.-І. Антонич). Цілком очевидно, що тут актуалізується кілька сем: форма, функція, кількість. Якщо ж звернутись до поезії „Весна”, то стає зрозумілим цей складний образ, навіяний лірикою весняного вечора.

Традиційною для української народної поезії є поетичне уособлення *зоря-свічка*, на що вказує В.Кононенко [6, с. 86–87]. У модерній поезії цю апозитивну номінацію концепту *зоря* спостерігаємо тільки в Г. Чупринки: *Що нам ранок? Гострий світ / Нас різне тоді у вічі, / А тепер тут шлють привіт / З неба ясні зорі-свічі* (Г. Чупринка).

У нього ж зустрічаємо номінацію *лампадка*: *Велична, чудова досвітня година; / Тут квіти і води, там зорі-лампадки*...Цікаво, що в СУМі зафіксовано лексему *лампадка* як: *церк*. зменшено-пестливе до *лампадка* 1. *церк*. Наповнена оливою невелика посудина з гнотом, яку замалюють перед іконами [12, VI, с. 442]. Інтерпретація поетичних рядків показує, що ця апозитивна метафорична номінація викликана обожествленням нічного досвітнього неба, яке асоціюється з іконою, у чому передана велич природи, її незбагненність.

Навпаки, в М. Хвильового апозитивна метафора *ліхтарі* має значення лише функцій вечірніх зірок – нічних світильників: *Чогось повернувся, дивлюсь – над заводом посіяно сотню зірок-ліхтарів*.

Зовсім інше порівняння спостерігаємо в І. Калинця: *Далека моя, далека / Не пиши рожевою рукою / Зіронецьку-свічарницю*. У СУМі вказується, що *свічарник-свічарниця* – те саме, що *свічка* [12, I, с. 97], зокрема: Той, хто виготовляє свічки або торгує ними [12, IX, с. 98]. Апозитивна метафорична номінація, таким чином, через актуалізацію персоніфікованої функції підкреслює призначення *зіронецьки* – торгувати джерелом світла, будучи ним.

Нерідко зорі асоціюються з росами, сльозами: *Вечір високий, глибокий, без дна. / Росяний*

росами-зорями сон, / П'яний від пахоців мокрих сосон (Б.-І. Антонич); *Хай діткам нашим сиплють шати / Росинки-зорі в пелени* (П. Воронько); *Так, сльозина то впала. То плаче / Небо зорями-сльозами над нами* (Леся Українка). Ці апозитивні метафори викликані асоціацією: земна роса – небесна роса, людський плач – небесний плач небесних очей-зір.

Як завжди, складний образ у Б.-І. Антонича: вечір з його зорями і сон, всяний зорями-росами. Це ще раз підкреслює оригінальність та свіжість поетових асоціацій. Цікавий образ у Лесі Українки: падаюча зірка порівнюється зі сльозиною, тут глибина асоціації сягає фольклорного порівняння зорі з людською душею, яка згасає разом із зіркою. Таким чином, модерна поетеса використовує давні народнопоетичні символи та уявлення.

Зустрічаємо в українській поезії і порівняння зорі з квіткою. Очевидно, в основі його лежить асоціація: земний луг, всяний квітами – небесний луг, всяний зорями. Проілюструємо: *Хто поїв, як струміль, край свій / І не згинув в морі, / Ой не раз того згадають / Влітку квіти-зорі* (О. Олесь).

Подвійний образ *зорі-вербени* зафіксовано в поезії М. Рильського; інтерпретувати його можна, лише вдавшись до попередньої строфи: *столнений вечір спада / І заглядає в віконця <...>*. І наступна строфа: *Зорі-вербени цвітуть, душі левконій зітхають... / Як же про тебе забудь? / Квіти щораз нагадають* (М. Рильський).

Тут виразно подвійне: зорі порівнюються з вербенами, а вербени – із зорями. Нагадаємо, що згідно із СУМОм, вербена – трав'яниста або чагарникова рослина з рясними квітками різних кольорів, зібраними в суцвіття. Модна на початку ХХ ст. [12, I, с. 326]. Отже, сузір'я – це суцвіття вербени, суцвіття вербени – небесне сузір'я. завдяки апозитивній номінації створюється хвилюючий образ кохання і літнього вечора.

Відзначимо ще й таку помітну особливість: в апозитивних словосполученнях-номінаціях концепту *зорі* (*зірки*) нерідко використовується позитивно-оцінна конотація, створена відповідними суфіксами: *зіронька-свічарниця* (І. Калинець), *зорі-лампадки* (Г. Чупринка), *зірки-краплиночки* (Г. Чупринка), *зорі-іскорки* (М. Семенко), *росинки-зорі* (П. Воронько). здебільшого конотуються апозитивні номінації, однак цього процесу може зазнавати й означуваний іменник: *зіронька-свічарниця*.

Проведений аналіз апозитивних номінацій концептів *місяць* та *зоря* (*зірка*) засвідчує багатство поетичних візій образів, особливо в модерній поезії концепту *місяць*. Концепт *зоря* (*зірка*) зазнає апозитивної номінації лише в модерній поезії, що ілюструє особливості модерного світобачення. В обох випадках прикладка дозволяє репрезентувати концепт у складному слові – здебільшого епітетному чи здебільшого метафоричному словосполученні; це робить образ лаконічною поетичною формулою великої експресії та стилістичної вартості, що відзначав свого часу ще І. Огієнко [7, с. 347].

Література

1. Воркачов С. Г. Языковая личность, концепт : становление антропоцентрической парадигмы в языкознании / С. Г. Воркачов // Филологические науки. — 2001. — № 1. — С. 64—72.
2. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : Словник-довідник. / Жайворонок В. В. — К. : Довіра, 2006. — 703 с.
3. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови : Синтаксис : Монографія / Анатолій Загнітко. — Донецьк : ДонНУ, 2001. — 662 с.
4. Лларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу. — К. : Обереги, 1992. — 424 с.
5. Ключковський Б. Г. Апозитивні конструкції в сучасній українській мові : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.02. / Богдан Григорович Ключковський. — Львів, 1962. — 37 с.
6. Кононенко В. І. Символи української мови / В. І. Кононенко. — Івано-Франківськ : Плай, 1996. — 272 с.
7. Огієнко І. Складня української мови. II. Частина речення пояснювальні. III. Прикладка (апозичія) / Іван Огієнко // Рідна мова. Науково-популярний місячник, присвячений вивченню української мови. — Вересень-жовтень 1937 року. — Число 9—10. — С. 343—354.
8. Пархонюк Л. М. Грамматические и функционально-семантические особенности аппозитивных конструкций в информационном тексте (на материале украинской советской газеты) : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.02. Людмила Михайловна Пархонюк. — Днепропетровск, 1986. — 206 с.
9. Потєбня А. А. Мысль и язык. — К. : СИНТО, 1993. — 191 с.
10. Русанівський В. М. Єдиний мовно-образний простір української ментальності // Мовознавство. — 1993. — №6. — С. 3—13.
11. Словарь української мови. Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко : В чотирьох томах. — К. : Наук. думка, 1996. — Т. 2. — 588 с.
12. Словник української мови в 11-ти томах. — К. : Наук. думка, 1971—1980. — Т.2. — 550 с.; Т. 4. — 840 с.
13. Таран С. Довгий ранок української державності / С. Таран // Розбудова держави. — 1992. — №1. — С. 61—64.